

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ В СУЧАСНІЙ ДЕРЖАВІ

THEORETICAL BASES OF GOVERNMENT DEBT IN MODERN STATE

Федоров В.А.,

*асистент кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті досліджуються громадські стосунки, які складаються в процесі (у сфері) державних запозичень, взаємозв'язок державного боргу з іншими ознаками держави, вивчаються шляхи врегулювання різних аспектів і проявів державних боргів, їх розвитку та функціонування.

Ключові слова: державний борг, сучасна держава, державний борг як ознака сучасної держави, боргові відносини, боргова політика.

В статье исследуются общественные отношения, складывающиеся в процессе (в сфере) государственных заимствований, взаимосвязь государственного долга с другими признаками государства, изучаются пути регулирования различных аспектов и проявлений государственных долгов, их развития и функционирования.

Ключевые слова: государственный долг, современное государство, государственный долг как признак современного государства, долговые отношения, долговая политика.

The article investigates the social relations that arise in the course of (in) public debt, public debt relationship with other features of the state, studied ways to regulate various aspects and manifestations of public debt, their development and functioning.

Key words: national debt, modern state, public debt as a sign of the modern state, debt relations, debt policy.

Постановка проблеми. Держава посідає особливе місце в політичній системі, надаючи їй цілісності й стійкості, зорієнтованості на важливі суспільні справи. Вона виконує винятковий і необхідний обсяг діяльності з управління, розпорядження ресурсами суспільства та регулює його життєдіяльність. Держава – основне знаряддя влади, носій суверенітету, тобто необмеженої верховної, неподільної політичної вади. Саме в державі концентрується весь комплекс економічних, соціальних, політичних і культурно-духовних інтересів різних соціальних груп, суперечностей, які виникають між ними, та засобів їхнього подолання й узгодження [1, с. 512].

Розвиток сучасного суспільства вимагає пошуку нових підходів до дослідження державно-правових явищ об'єктивної дійсності, серед яких є й державний борг. Це зумовлено, зокрема, глобалізаційними та інтеграційними процесами, які охопили практично всі сфери життєдіяльності суспільства [2, с. 56].

Стан дослідження. У сучасній вітчизняній юридичній літературі поняття держави визначається найчастіше через її ознаки. Більше того, якнайповніше поняття держави – те, яке визначається через властиві їй ознаки [3]. Багатогранність і складність такого соціального феномену, як держава, безумовно, зумовлює множинність наукових підходів до розуміння його суті, до виділення його ознак. Саме тому серед учених немає єдиної думки щодо того, що можна віднести до ознак держави [4].

Так, А.Г. Тищенко та П.А. Оль до ознак держави відносять такі: наявність державної території, інститут громадянства, апарат публічної політичної влади, державний суверенітет [5]. В.М. Сирих відмічає такі ознаки, як податки, видання державою норм права [6]. М.І. Байтін відмічає ті ж ознаки, проте додатково поділяє публічну владу на апарат управ-

ління й апарат примусу [7]. Л.А. Морозова додає в якості ознаки держави наявність державної казни, що пов'язано з існуванням оподаткування та стягування податків [8]. В.Є. Чіркін виділяє матеріальні чинники, які характеризують явище державності та притаманні державі: територія, населення, інститути держави, комунікації, управлінські кадри.

Проте за всього різноманіття ознак держави державний борг досі до них не відносили.

Водночас пізнання людиною об'єктивного світу здійснюється в процесі вироблення нових понять і категорій, які дають змогу проникнути в таємниці спостережуваних явищ та дослідити їх розвиток на сьогодні й у майбутньому [9]. Якщо порівняти визначення поняття держави як особливої організації політичної влади економічно пануючого класу, яка володіє спеціальним апаратом примусу й надає своїм велінням обов'язкову силу для населення всієї країни [10, с. 38], з визначенням поняття як форми мислення, у якій відображаються предмети та явища в їх суттєвих ознаках [11, с. 46], або як думки, що відображає в узагальненій формі предмети чи явища дійсності та зв'язки між ними через фіксацію загальних і специфічних ознак і відношень між ними [12, с. 513], то стає очевидною та обставина, що поняття держави не охоплює всіх зазначених ознак. У поданій ієрархії понять держави повинне існувати більш загальне поняття, яке охоплювало б усі його ознаки. У зв'язку із цим існує реальна можливість надати такі визначення понять держави, за якими їх емпіричний обсяг (екстенсионал) залишався би незмінним, а логічний обсяг (інтенсіонал) наповнювався новими ознаками [13, с. 98]. Саме тому основною метою статті є аналіз найбільш суттєвих аспектів державного боргу як ознаки держави.

Виклад основного матеріалу. Однією з ознак сучасної держави є державний борг. Передумови виник-

нення цієї ознаки полягають насамперед у тому, що для того, щоб правляча група ефективно використовувала державну владу й слугувала народу, держава повинна мати власні матеріальні засоби: власність у вигляді нерухомості (адміністративні будівлі, устаткування); комунікації (шляхи сполучення, залізничний та автомобільний транспорт); грошові кошти, щоб забезпечувати весь цей комплекс, оплачувати працю держслужбовців, забезпечувати поліцейський апарат, армію й вирішувати інші завдання.

Крім того, історично в держави на утриманні часто знаходилася бідна частина населення. Історики (зокрема, Тіт Лівій) захоплювалися давньоримською державою, яка не лише оплачувала працю чиновників та утримувала армію, а й надавала регулярну грошову допомогу солдатам – ветеранам, громадянам похилого віку й навіть тим гладіаторам, які внаслідок інвалідності чи старості не могли розважати жадібних до видовищ римлян [14, с. 96]. Сьогодні ж соціальна функція держави розширилася ще більше.

Гроші з'явилися на певному етапі історичного розвитку, коли в них виникла певна необхідність. Вони походять від деякого корисного блага, обраного ринком (а не державою) в якості засобів обміну. Еволюція коштів приводить до появи неповноцінних грошей. Вони не мають внутрішньої товарної вартості та розділяються на забезпечені й незабезпечені. Незабезпечені гроші не мають певного забезпечення, не обмінюються на золото або валютні метали. Їх оборот у господарській системі та платоспроможність зумовлюються довірчою вартістю, під якою розуміється міра купівельної спроможності незабезпечених платіжних вимог, пов'язаних із гарантіями прийняття як засобу платежу з боку держави такої форми боргових зобов'язань [15]. Втручання держави в грошову систему відбувається на певному етапі її розвитку. Воно здійснюється різноманітними засобами, у тому числі й за допомогою права.

В економічній науці немає єдності поглядів на предмет необхідності втручання держави в процес регулювання грошової системи. Зокрема, супротивниками такого втручання є М. Ротбард і Г. Хюльсман, які доходять висновку, що гроші не містять нічого специфічного, яке вимагає масштабного державного регулювання [16]. Проте втручання сучасної держави в регулювання грошової системи є реальністю.

Проблеми обґрунтування необхідності й пошуку найбільш ефективних способів регулювання грошового господарства й управління державними боргами хвилюють дослідників упродовж багатьох віків. При цьому, як справедливо відмічають Б.М. Сабанті та Т.Ш. Тінікашвілі, найбільші розбіжності спостерігаються в поглядах у визначенні методів досягнення кінцевої мети, під якою розуміється якнайповніше та якнайраціональніше задоволення громадських потреб у ранжуванні й інтерпретації проміжних орієнтирів і завдань [17].

Крім того, власних засобів у держави, як правило, було недостатньо, або вони взагалі були відсутні, те грошове задоволення повинне було здійснюватися за допомогою зборів із громадян (підданих) [18], а та-

кож залучення додаткових ресурсів або правильний розподіл доходів від наданих раніше позик. Історичний досвід людства свідчить, що виникнення й розвиток держави, її перетворення на цивілізовану, а потім правову стали можливими внаслідок наявності в держави власних матеріальних засобів, у тому числі й грошових, які здобувалися різними засобами, серед яких важливе місце посідають державні борги. Так, у держави завжди були та є свої економічні й фінансові потреби, без яких вона не може нормально функціонувати й існувати.

Для існування окремої людини потрібні грошові кошти, щоб вона мала можливість придбавати продукти харчування, одяг та інші товари, а якщо в неї їх бракує, то людина бере в борг, водночас якщо в людини грошей у надлишку, то вона може дати їх у борг, щоб надалі реалізувати свої завдання за допомогою зароблених відсотків. Так і для держави стала природною й невід'ємною ознакою наявності державних боргів.

В економічній і фінансово-правовій науках ніколи не було визначеного ставлення до проблеми державного боргу. Уряди переважної більшості країн світу використовують механізм державного боргу для фінансування дефіциту бюджету. Проте єдиної науково-теоретичної платформи з проблеми державного боргу до теперішнього часу не склалося. Через високу громадську значущість і широке практичне застосування державних запозичень можна говорити про те, що державний борг є однією з базових ознак сучасної держави [19, с. 59].

Практично в усіх сучасних державах склалася боргова економічна система. Причому залежність національних господарств від зовнішніх підживлень зміцнюватиметься й далі впродовж лібералізації та глобалізації фінансових ринків, незважаючи на все ж відчутне збереження їх ізольованості. Активна політика держави як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку капіталів закономірно приводить до утворення державного боргу.

Проблеми вдосконалення правового регулювання державних боргових зобов'язань безпосередньо пов'язані з вирішенням низки завдань. Це обумовлено насамперед тим, що державний борг економічною та правовою науками завжди розглядався як явище багатоаспектне й поліфункціональне. Так, загальноприйнятим для науки фінансового права є положення про тісний взаємозв'язок державного боргу й податкової системи. Це обумовлено тим, що державний борг навіть на початковому етапі розвитку держави виконував макроекономічну функцію, йому було відведено роль альтернативи збільшенню податкового тягаря для поколінь, які живуть, тобто роль своєрідного інструменту «перекладення» цього тягаря на майбутні покоління. Проте на сучасному етапі розвитку економіки сучасної держави відношення у сфері державного боргу зачіпають інтереси держави й муніципальних утворень набагато ширше, їх слід оцінювати інакше, ніж просто вплив на податкову політику. Ці стосунки нині безпосередньо пов'язані зі станом попиту, бюджету, а також із гро-

шово-кредитною політикою, інвестиційним кліматом тощо, тобто фактично з усіма напрямками державної фінансової та правової політики.

З економічної точки зору державний борг є заборгованістю державних органів як результат формування додаткових ресурсів держави, спрямованих на дозвіл протиріч між економічними й соціальними потребами суспільства на основі позик грошових коштів у приватних осіб, інститутів недержавного сектору й іноземних держав [20].

Держава ставала на шлях позик у всі епохи, постійне зростання державного боргу розглядалося як закономірний процес. Досліджуючи питання державного боргу, насамперед необхідно мати на увазі відносне значення цієї економічної категорії. Країна, яка має величезний державний борг, може процвітати, і навпаки, країна з невеликим державним боргом внаслідок місцевих умов може нести від нього найбільші незручності.

Так, А. Сміт, Д. Рікардо й багато їх послідовників різко негативно ставилися до розвитку державного боргу. Зростання державного боргу, як правило, тягне підвищення ставок діючих податків або навіть введення нових податкових платежів, адже основне джерело погашення державних боргових зобов'язань і витрат щодо його обслуговування, як правило, одне – бюджет, у якому ці засоби закріплюються як витрати й виділяються окремим рядком. У державних боргах науковці бачили лише крайній засіб, яким можна користуватися за відсутності інших можливостей. Проте вже в XVIII ст. представники німецької фінансової науки (Л. Штейн, Ф. Діцель, Г. Небеніус та інші) вважали, що якщо держава вкрай рідко користується кредитом, то це свідчить про те, що вона надто багато бере в сучасників або ж не встановлює для себе нові завдання, тобто недостатньо піклується про інтереси населення [19, с. 59].

З розвитком марксизму погляди на теорію державного боргу змінюються. У розвинених країнах накопичено величезні суми державного боргу, які на початку XX ст. складають від 30 до 95% об'єму ВВП. Проте, за висловом К. Маркса, капіталом виступає «негативна величина». Державна облигація свідчить про те, що капітал, узятий у борг, уже витрачено. «Паперові дублікати знищеного капіталу» [21, с. 6], тобто державні облигації, надають кредиторам право привласнювати собі частину податків. Зростання виплачуваних за боргами відсотків є однією з причин дефіцитності бюджету та викликає потребу в нових позиках.

За всіх розбіжностей у поглядах слід зазначити про живий інтерес представників фінансової науки, причому як зарубіжної, так і вітчизняної, до проблем теорії державного боргу.

Упродовж 40-х – першої половини 70-х рр. минулого століття величезний вплив на формування державної економічної, зокрема й фінансової, політики в усіх розвинених країнах зробила теорія англійського економіста Дж. Кейнса (1883–1946 рр.).

Представники кейнсіанської школи (Ф. Наймарк та інші) розробили теорію «бюджетного накачування» та «компенсуючого бюджету», відповідно до яких держава повинна відшкодовувати недолік необхідного попиту розширенням своїх інвестицій, здійснених за рахунок позик. Науковці розробили й модифікували теорію «вбудованого бюджетного стабілізатора» та проведення «дискреційних» заходів, відповідно до якої за допомогою іманентних до бюджету механізмів – податків, державних витрат і додаткових заходів (здійснення позик і надання субсидій) – відбувається коригування амплітуди циклічних коливань економіки.

Видатні неоконсерватори А. Бренс, М. Стайн, У. Фельнер, М. Уейденбаум (США) та інші вважають, що пріоритет у методах державного регулювання має бути надано монетаристській політиці, а фінансовій стратегії відводиться лише другорядна роль. На думку М. Уейденбаума, основним завданням фінансової політики держави є «підтримка конкурентних сил приватного сектора, який сприяє зростанню виробництва й економіки в цілому» [22, с. 55].

Висновки. Представники різних шкіл вважали державні позики одним із засобів регулювання економіки, однак по-різному розуміли їх роль і значення в цьому процесі. Усе це робить проблему розвитку боргових фінансових інструментів однією з найбільш актуальних для сучасної економічної теорії та теорії права. Більше того, важливим є вивчення різних моделей управління державним боргом за допомогою боргових зобов'язань, а також адаптація найбільш ефективних схем до сучасних умов діяльності держав.

Таким чином, можна стверджувати, що в існуючих теоріях боргових фінансових інструментів державний борг розглядається як основна складова економічного зростання й невід'ємна частина фінансової політики як держави в цілому, так і окремих міст та областей. Із часом виникають усе новіші завдання, для вирішення яких вимагається подальше вивчення проблеми державного боргу й удосконаленого підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філософія / за ред. І.Ф. Надольного. – К. : Вікар, 1997. – 583 с.
2. Балаклицький А.І. Державна влада та апарат її здійснення як основні ознаки сучасної держави / А.І. Балаклицький // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 56–60.
3. Аминов Г.А. Налоги как признак государства : дис. ... канд. юрид. наук / Г.А. Аминов ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2012.
4. Крылов О.М. Валюта как признак современного государства / О.М. Крылов // Финансовое право. – 2010. – № 11. – С. 15–17.
5. Теория государства и права : [учебник] / под ред. Р.А. Ромашова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – 630 с.
6. Сырых В.М. Теория государства и права : [учебник для вузов] / В.М. Сырых. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2007. – 704 с.
7. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2006. – 768 с.
8. Теория государства и права : [учебник] / под ред. В.К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2006. – 637 с.
9. Горский Д.П. Определение / Д.П. Горский. – М., 1974. – 311 с.

10. Правознавство : [навч. посібник] / [В.І. Бобир, С.Е. Демський, А.М. Колодій (кер. авт. кол.) та ін.] ; за ред. В.В. Копейчикова. – К., 1998. – 480 с.
11. Теория государства и права / под ред. С.С. Алексеева. – М., 1985. – 480 с.
12. Теория государства и права / под ред. А.М. Васильева. – М., 1983. – 416 с.
13. Телятник Л. Логіко-методологічне тлумачення ознак загального поняття держави / Л. Телятник // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 6. – С. 98–101.
14. Бельский К.С. Государство и налоги: цикл материалов по теории налогового права из пяти частей. Часть 1: Взимание налогов как существенный признак государства / К.С. Бельский // Право и государство: теория и практика. – 2007. – № 8(32). – С. 94–97.
15. Деньги. Кредит. Банки : [учебник] / под ред. В.В. Иванова, Б.И. Соколова. – М. : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2008. – 848 с.
16. Ротбард М. Государство и деньги: как государство завладело денежной системой общества / М. Ротбард. – Челябинск : Социум, 2003. – 166 с.
17. Сабанти Б.М. Денежное хозяйство России : [монография] / Б.М. Сабанти, Т.Ш. Тиникашвили. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2008. – 285 с.
18. Чичерин Б.Н. Собственность и государство / Б.Н. Чичерин. – М., 1883. – Ч. 2. – 459 с.
19. Сеницкая Ю.П. Эволюция теорий долговых финансовых инструментов / Ю.П. Сеницкая // Философия права. – 2007. – № 3. – С. 59–63.
20. Головачев Д.Л. Регулирование государственного долга в рыночной экономике : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д.Л. Головачев. – М., 1996. – 25 с.
21. Циркунов И.В. Государственные ценные бумаги России 90-х годов / И.В. Циркунов. – Мурманск, 1995.
22. Кролли Л.О. Становление и развитие российского рынка государственных и муниципальных ценных бумаг : дис. ... канд. эконом. наук / Л.О. Кролли. – М., 1997.